

Ettinger, Sh. 1979. Historical Roots of Anti-Semitism in the Soviet Union. Its roots and consequences. *Workshop proceedings April 7–8, 1978*. Jerusalem: Biblioteka Alia, P. 9–23.

УДК 614.253:614.2.07

DOI:

М. В. Мандрик-Мельничук

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5995-9003>

Буковинський державний медичний університет

M. Mandryk-Melnychuk

Bukovinian State Medical University

Г. Г. Коцур

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7777-4248>

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

H. Kotsur

Taras Shevchenko National University of Kyiv

П. К. Крокош

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9555-3801>

Папський Університет Іоанна Павла II у Кракові

P. Krokosh

The Pontifical University of John Paul II in Krakow

ХІРУРГ-ВІРТУОЗ МИКОЛА СКЛІФОСОВСЬКИЙ: СТОРІНКИ ЖИТТЯ, ПОВ'ЯЗАНІ З УКРАЇНОЮ

*The virtuosic surgeon Mykola Sklifosovsky:
pages of life related to Ukraine*

У статті проаналізовано життя та діяльність одного з найвидатніших вчених-медиків, справжнього хірурга-віртуоза, мецената, громадського діяча Миколи Скліфосовського. Особлива увага приділена комплексному дослідженню маловідомих сторінок особистого життя, пов'язаних з Україною, кар'єрного зростання, досягнень, унікальних методик оперування хворих, застосування власних хірургічних розробок. Показано роль М. Скліфосовського і становленні та розвитку військово-польової хірургії та санітарної справи, заснуванні клінік, дослідницьких інститутів в Києві, Москві та Петербурзі. Обґрунтовано твердження про належність теоретичної спадщини та практичних здобутків ученого передусім Україні.

Ключові слова: хірургія, хірургічна патологія, меценат, клініка, «замок Скліфосовського», військово-польова хірургія, санітарна справа.

The article analyzes the life and work of one of the most prominent Ukrainian and Russian medical scientists, a real virtuosic surgeon, philanthropist, public figure Mykola Sklifosovsky. The research methodology is based on the principles of historicism, comprehensiveness, objectivity and systematics.

In presenting the material, general scientific methods of analysis, synthesis, generalization, as well as special historical (retrospective, comparative, biographical, problem-chronological) methods were used.

The scientific novelty is an attempt to comprehensively study the little-known pages of personal life related to Ukraine, career growth, scientific achievements, practical experience, unique methods of treatment, surgery of patients, the use of their own surgical developments. The role of M. Sklifosovsky in the formation and development of military field surgery and sanitation in Ukraine and the Russian Empire.

The main stages of his professional development, managerial activity in the leading positions of the largest clinics, research institutes in Moscow, Kiev, St. Petersburg are revealed.

The idea of M. Sklifosovsky as an exclusively “Russian” scientist is refuted, because he spent half of his life in Ukraine – he was born here, grew up, educated, performed and defended his dissertation research, it was in Ukraine that he gained his first experience and improved his ten years for the first time managed the faculty at the University of Kiev, the clinic.

At his own expense, the surgeon established a school, a hospital for the disabled of the Russian-Turkish war, a pottery school and took care of the affairs of the Poltava province. The point of view on belonging of the theoretical heritage and practical achievements of the great scientist and founder of many medical institutions is substantiated to Ukraine first of all.

Keywords: surgery, surgical pathology, philanthropist, clinic, “Sklifosovsky lock”, military field surgery, sanitation.

Актуальність дослідження і постановка проблеми. Історія медицини ввібрала в себе значний пласт знань про профілактику, методи діагностики захворювань, особливості лікувальної практики у різні періоди. Проте її неможливо уявити без постатей вчених-лікарів, які своєю неординарністю та титанічною працею змінили плин історії медицини цілих епох та континентів.

Масштабність особистості Миколи Васильовича Скліфосовського — видатного українського науковця, доктора медицини, професора, хірурга, засновника військової хірургії та санітарної справи в Україні та Росії складно переоцінити. Його психологічній стійкості, витримці, цілеспрямованості та неймовірній працьовитості можна було лише позаздрити. Він став засновником цілої низки потужних медичних інституцій, факультетів, клінік, розробив унікальні методики лікування, показав важливість розвитку військово-польової хірургії та санітарної справи в Україні та Російській імперії, впровадив досягнення європейської медицини в лікарні та шпиталі Російської імперії, застосував методики, які вже давно використовувалися у зарубіжних клініках.

Історіографічний аспект представлено дослідження полягає в тому, що постать М. Скліфосовського — інтелектуала, естета, поліглота, аристократа по духу і ставленню до людей та професії досліджувалася переважно російськими

фахівцями з історії медицини, нерідко тенденційно, випустивши з уваги важливі факти життя. Йдеться лише про статті, повідомлення на інтернет-порталах.

Найповнішим дослідженням життя М. Скліфосовського досі залишається праця В. В. Кованова «Н. В. Склифосовский» (Кованов, В. 1953) та його ж вступна стаття до видання вибраних творів (Склифосовский, Н. 1953, с. 3–33). Окремі біографічні аспекти вивчалися І. Гіленко (Гиленко, И. 1997), А. Волковою (Волкова, А. 2003), З. Мироненко (Мироненко, З. 2010). Певний інтерес становлять статті у довідкових виданнях (Шойфет, М. 2008; Венгловский, С. 2017). Важливі аспекти життя родини вченого у 1917–1921 рр. містить щоденник О. Несвіцького (Несвіцький, А. 1995).

Переважна більшість досліджень присвячена професійній діяльності визначного хірурга. Однією з найперших стала збірка нарисів з історії медицини, підготовлена професором С. Юдіним ще в 1944 р. (Юдин, С. 1944). Саме у цих матеріалах знаходимо багато інформації про наставників, під керівництвом яких сформувався М. Скліфосовський (Килина, Є. & Галяткина, Т. 2016, Танцурова, К. & Попова, М. 2016). Авторами проаналізовано досягнення вченого, а результати його експериментів вони вважають переломним моментом у розвитку новітньої медицини, зокрема хірургії. На їхнє переконання, найбільший вплив на світогляд хірурга чинили закордонні стажування. Потрібно згадати щоденник видатного вчителя М. Скліфосовського Миколи Пирогова, в якому детально описані провідні наукові школи Європи, постаті зарубіжних вчених, які найбільше вплинули на становлення Скліфосовського (Пирогов, Н. 2008). Про роль Р. Вірхова у професійному зростанні Миколи Васильовича йдеться у нарисі Ю. Маліса (Малис, Ю. 2014). Найпершою роботою, присвяченою діяльності великого хірурга на чолі «Єленинського» Клінічного інституту, став нарис близького друга Миколи Васильовича вченого Е. Ейхвальда (Эйхальд, Е. 1885). М. Беляков (Беляков, М. 1999) дослідив роботу професора у цьому інституті.

На окрему увагу заслуговують історичні праці І. Нуштаєва (Нуштаев, И. 2004) та О. Орлика (Орлик, О. 1978), у яких згадується про участь М. Скліфосовського у війнах в якості військового хірурга. Деякі факти про цей період містять спогади і

листи історика Д. Іловайського, вперше опубліковані у 1860-х — 1880-х рр. (Кочуков, С. 2008; Иловайский, Д. 1888). Д. Іловайський одним із перших почав критикувати невинуваті втрати, недооцінку труднощів, низький рівень організації лазаретів, їхню перенасиченість пораненими, нестачу лікарів та медикаментів (Иловайский, Д. 1883). Його спогади дозволяють уявити неймовірно виснажливі умови, в яких доводилося працювати хірургу такого рівня, як М. В. Скліфосовський, мотиви цієї добровільної самопожертви.

Об'єктивне дослідження постаті М. Скліфосовського як вченого, який 34 роки з 68 прожив в Україні, зробив значний внесок в українську, російську та польську медичну науку, почалося на зламі XX–XXI ст. Проте йдеться лише про біографічні нариси. Потребують докладнішого вивчення родовід вченого, роки юності (1836 – 1853), одеський (1859–1870) та київський (1870–1871) періоди діяльності, а також останні роки життя у Яківцях (1900–1904). На окрему увагу заслуговує його інтелектуальна спадщина, громадська та меценатська діяльність.

Мета статті полягає у ретельному вивченні чинників особистісного характеру, які позначилися на ментальності, стилі життя, освіченості, майстерності видатного науковця та лікаря-клініциста світового рівня, довести приналежність його інтелектуальної спадщини та досягнень у галузі хірургії, насамперед, до української медичної науки.

Науково-дослідницький інструментарій цілісного відтворення життя та діяльності видатного вченого і практика Миколи Скліфосовського спирається на принципи історизму, об'єктивності та системності. При аналізі чинників суспільно-політичного та соціального характеру, які суттєво корегували процес становлення особистості вченого, застосовано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, узагальнення, а також спеціально-історичні — ретроспективний, порівняльний, біографічний, проблемно-хронологічний методи.

М. Скліфосовський народився 25 березня (6 квітня) 1836 р. на хуторі Карантин (нині смт. Держинське) неподалік містечка Дубоссари, що розташувалося на лівому березі Дністра, на той час входило до Тираспольського повіту Херсонської губернії (створена у 1802 р.; Дубоссари — нині територія невизнаної

Придністровської республіки). Хутір Карантин виник ще наприкінці XVIII ст. на тому місці, де раніше розташовувалися митниця, карантинна служба та шпиталь для лікування інфекційних хвороб. Проте російська медицина безповоротно «привласнила» собі ім'я та досягнення цього великого лікаря, вважаючи М. Скліфосовського «російським ученим», і включивши його з таким формулюванням до усіх довідкових, наукових та навчальних видань.

Микола Васильович походив із відомого грецького дворянського роду Скліфосів, який ще в часи перших грецьких міст-полісів у Північному Причорномор'ї переселився на українські землі з Греції. Дідусь Миколи Васильовича носив прізвище Скліфос або Аскліфос. Зауважимо, що це прізвище є досить поширеним на території сучасної Молдови, а молдовські науковці наполягають на його бессарабському походженні (Nirca, E. 2006). Батько Миколи Васильовича прийняв православ'я у Всесвятительському храмі у Дубосарах, охрестив тут свого сина Миколу і вирішив дещо змінити прізвище на «Скліфосовський». Оселившись на хуторі, Скліфоси спілкувалися з місцевими мешканцями виключно українською мовою (Шкроб, О. 1986, с. 13). У подружжя народилося дванадцятьоро дітей, Микола був дев'ятим.

Рано померла мама Миколи і батько Василь Павлович, який служив діловодом Дубоссарської карантинної контори і заробляв дуже мало, вирішує віддати сина разом із найменшими дітьми на виховання до дитячого притулку в Одесі. Згодом здібний хлопчик продовжив навчання в Одеській гімназії № 2, де він опановує латинь, німецьку, грецьку та французьку мови. Завдяки неймовірному працелюбству закінчує гімназію зі срібною медаллю та вступає до медичного факультету Московського університету, де навчається безкоштовно. Це було найвище визнання непересічного таланту М. Скліфосовського.

У стінах університету Микола Васильович спрагло вбирав у себе знання і досвід відомих хірургів Ф. Іноземцева та його послідовника В. Басова (Раевский, А. 1986, с. 69–72, Склифосовский, Н. 1953, с. 6). Ф. Іноземцев (1802–1869) — засновник топографічної анатомії, належав до когорти найбільш авторитетних хірургів-практиків. Знання і досвід, отримані під час наукових відряджень до

провідних клінік у Берліні, Дерпті, Дрездені, Відні, він активно впроваджував та передавав своїм учням. В. Басов (1812–1879) був справжнім хірургом-віртуозом, видатним фізіологом, директором хірургічної клініки, прогресивним вченим, який стажувався у найкращих фахівців Франції, Італії, Німеччини. Саме він став засновником проекційної анатомії, дав експериментальне обґрунтування гастростомії (Склифосовский, Н. 1953, с. 7, Юдин, С. 1944, с. 34–36). Отже, під керівництвом таких непересічних вчених студент М. Склифосовський пізнає найновіші досягнення тогочасної медицини.

Після закінчення університету у 1859 р. 23-річний Микола Васильович повертається до України, у місто свого дитинства Одесу і починає працювати у міській лікарні ординатором хірургічного відділення, а невдовзі стає його завідувачем. Усього в Одеській лікарні М. Склифосовський пропрацював важливих 11 років, коли вдавалося поєднувати практичну роботу хірурга з годинами досліджень у анатомічному театрі. Саме тут він зрозумів роль антисептики і знезараження для отримання успішного результату під час оперування. У своїх спогадах М. Склифосовський напише: «на полях битв залишається жертв набагато менше, аніж у шпиталях тут помирає порівняно більша кількість воїнів від епідемічних хвороб та ускладнень ран» (Склифосовский, Н. 1953, с. 58). Він ретельно обстежував пацієнта до операції і після неї, особливу увагу звертав на вивчення наслідків хірургічних втручань і з'ясування впливу операції на функціонування оперованих органів (Склифосовский, Н. 1953, с. 17). Завдяки глибокому вивченню патологічних механізмів захворювання, можливих ускладнень, йому вдалося розробити унікальну техніку проведення операцій, які принесуть славу універсального хірурга — на кістках та суглобах, на черевній та ротовій порожнині, видалення злоякісних утворень, оваріотомії (Склифосовский, Н. 1953, с. 8, Крачун, Г. 2013). В Одеській міській лікарні Склифосовський зібрав увесь необхідний клінічний матеріал для написання дисертації. У 1863 р. у Харкові блискуче її захищає і у віці 27 років стає одним із наймолодших докторів медицини в імперії.

Проте матеріальна скрута супроводжувала його аж до переведення на професорську посаду. Неспинне прагнення до самовдосконалення і бути найкращим хірургом у місті підштовхувало М. Скліфосовського до набуття нових знань та досвіду. Проте молодий доктор наук у 1866 р. добровольцем йде на австро-пруську війну, де хотів побачити реальний стан медицини. Свій досвід виклав у праці «Зауваги з приводу спостережень під час останньої німецької війни 1866 р.» (Скліфосовский, Н. 1953, с. 26). Після повернення до Одеси Микола Васильович того ж року поїхав у закордонне відрядження.

Упродовж 1866 — 1868 рр. стажується у найкращих клініках Німеччини, Франції та Англії. Спочатку працює у Берлінському патологоанатомічному інституті, заснованому у 1856 р. при лікарні «Charite», під керівництвом Рудольфа Вірхова. Завдяки титанічним зусиллям, майстерності, ерудиції, вільному володінню латинню, давньогрецькою, італійською, івритом, хірургу Вірхову вдалося перетворити Інститут у справжній анатомо-фізіологічний академічний центр Європи, де сформувалася так звана «німецька хірургічна школа» (Малис, Ю. 2014, с. 54). Стажується у професора-експериментатора Единбурзького університету Джеймса Янга Сімпсона (Венгловский, С. 2017; Цвелев, Ю. 2009, с. 93–94). Водночас знайомиться з напрацюваннями лондонської медико-хірургічної школи та Анатомічного інституту в Парижі.

М. Скліфосовський активно обмінюється досвідом, спілкується з найкращими хірургами в німецьких клініках. Як згадував у своєму «Щоденнику старого лікаря» його наставник М. Пирогов, у Німеччині справжнім корифеєм хірургії вважався Бернгард Рудольф Конрад фон Лангенбек (1810–1887) (Пирогов, Н. 2008, с. 255). Він навчався у свого рідного дядька Конрада Йогана Лангенбека (1776–1851) — визначного хірурга, офтальмолога, анатома, фундатора і водночас директора Інституту хірургії та офтальмології в Гьоттінгені — стародавньому університетському містечку в Нижній Саксонії.

М. Пирогов був сучасником Конрада Лангенбека і визнавав його незаперечний авторитет в європейській хірургії. Вивчаючи досвід найкращих англійських та французьких вчених-медиків, зазначав, що справжня німецька наукова хірургія,

побудована на фундаментальних знаннях фізіології та мікроскопічній анатомії, у Гьоттінгені починається саме з постаті Бернгарда фон Лангенбека та його наукової школи. За його життя університет перетворюється у справжню Мекку для молодих науковців, які приїздили, щоб отримати знання і досвід (Пирогов, Н. 2008). Тому недивно, що Микола Скліфосовський докладно вивчав напрацювання видатного хірурга Б. фон Лангенбека під час свого відрядження. Більше того, він бере активну участь у наукових симпозиумах, з'їздах, де гучно заявляє про себе і оприлюднює результати власних досліджень.

Після повернення із закордонного турне до Одеси він почав отримувати цікаві пропозиції з кількох університетів. У 1869 р. М. Скліфосовського запросили одночасно до Одеського та Київського університетів (Рихтік, А. 2015). Проте він не спокусився на суттєве підвищення платні та небачені надбавки до неї, які запропонували одесити відповідно до постанови міської думи (Склифосовский, Н. 1953, с. 22). 1870 р. за протекцією свого вчителя М. Пирогова він стає завідувачем медичної кафедри Київського університету.

Упродовж 1870–1871 рр. бере участь у франко-пруській війні в якості рядового військового хірурга, де усвідомлює всю важливість розвитку військово-польової хірургії. Його непокоїв загальний стан лікування військових у польових умовах, якість шпитальних наметів та їх оснащення, антисанітарія (Юдин, С. 1944, с. 37). М. Скліфосовський мав змогу порівняти стан німецької та української медицини, що й підштовхнуло його до вивчення зарубіжного досвіду.

Проте наступного року переїжджає до Петербургу, де починає працювати в Імператорській медико-хірургічній академії (История, 1898). Професор викладає хірургічну патологію, згодом стає завідувачем відділення хірургії в клінічному військовому шпиталі, а потім очолює хірургічну клініку імені Я. Вілліє.

М. Скліфосовський ще два роки провів на фронтах війн з турками у 1876-1878 та 1877-1878 рр. Влітку 1876 р. його призначають головним наглядачем за медичною частиною санітарного загону в Чорногорії, Герцоговині та Сербії, а потім у 1877 р. він поїхав на російсько-турецьку війну в якості військово-польового хірурга, хірурга-консультанта. Доводилося працювати цілодобово до повного

виснаження, в умовах нестачі медикаментів та перев'язочних матеріалів, транспорту (Склифосовский, Н. 1953, с. 31). Склифосовський працював разом із командою з шести професорів та п'яти асистентів (Орлик, 1978, с. 88–89). Виносив поранених з поля бою, оперував, накладав бандажі, гіпсові пов'язки. Професора завжди супроводжувала дружина Софія, яка ділила з ним воєнний побут. Був нагороджений орденом Святого Володимира III-го ступеня за мужність, проявлену під час порятунку поранених у боях під Плевною (Юдін, С. 1944, с. 36–37).

1880 р. М. Склифосовський — вже відомий хірург-практик і науковець — очолює медичний факультет у Московському університеті та водночас керує справами місцевих клінік. Почав проводити операції на щитоподібній залозі, екстирпацію гортані, оперувати мозкові грижі, кістково-пластичні операції. Активно впроваджує методику Джозефа Лістера, яку вивчав закордоном, щоб розширити діапазон операцій (Склифосовский, Н. 1953, с. 19, 62, 64).

Його турбував рівень підготовки лікарів без належної тривалої медичної практики. Тому, вивчивши досвід Берну, Парижу, Лейпцигу, Страсбургу, активно розробляє проект нових клінік — цілого медичного містечка — із найсучаснішим обладнанням, операційними, оглядовими — загальною площею 80 тис кв. м. Упродовж 1887 — 1890 рр. з'явилися хірургічна, терапевтична, офтальмологічна, хірургічна шпитальна клініки, а також чотири нові інститути — фармакології, патології, патологічної анатомії та гігієни (Ейхвальд, Э. 1885).

1893 р. Микола Васильович знову повертається до Петербургу, де він стає ректором Клінічного інституту Великої княгині Олени Павлівни. Створення такого закладу було ініційовано М. Пироговим, а фінансову підтримку надала імператорська родина. Свою роботу інститут розпочав ще в 1885 р., однак потребував серйозної модернізації (Беляков, Н. 1999, с. 165; Ейхвальд, Э. 1885).

Отримавши заклад у занедбаному стані, зі старими будівлями, які потребували капітального ремонту, вчений почав шукати кошти, обладнання, відкривати нові операційні зали, розширювати штатний розклад. Саме тут він активно впроваджує принципи антисептики та асептики, одним із перших провів гастростомію — операцію накладання штучного зовнішнього шлункового свища. Хірург-віртуоз

застосував метод «гудзика Мерфі» при штучному з'єднанні двох різних відділів кишківника. Одним із найбільш відомих його прийомів був так званий «замок Скліфосовського», який використовувався у лікуванні суглобів. Саме Скліфосовському вдалося успішно провести операцію по видаленню зуба, гортані, мозкової грижі, жовчного міхура.

Став автором понад 110 фундаментальних досліджень, серед яких — «Вирізання зуба», «Короткі рекомендації по хірургії», «Резекція обох челюстей». Крім наукової діяльності, управлінської роботи в інституті, неймовірної кількості проведених операцій, Микола Васильович був скромною та інтелігентною людиною, не любив зайвого галасу навколо власної персони.

М. Скліфосовський активно співпрацював із польськими вченими-лікарями. Проте досі ця сторінка біографії українського медика майже не з'ясована. Хоча М. Скліфосовський ще у 1900 р. став почесним доктором Ягеллонського університету (Wykaz Doktorow, 1901, s. 77, Doktorzy, Kierzek, A. 2011, s. 18).

Надто динамічний стиль життя, намагання вирішувати одночасно багато важливих справ, керівна робота, високий рівень відповідальності призвели до серйозних проблем зі здоров'ям. У 64-річному віці Микола Васильович пережив інсульт. Ускладнився фізичний стан великого «віртуоза» і він змушений був залишити роботу. Тому вирішив переїхати до села Яківці, неподалік Полтави, де М. Скліфосовський мав розкішний власний маєток «Відрада» загальною площею 600 дес. Історія цього чудового маєтку пов'язана з його другим коханням — Софією, з якою він одружився після того, як втратив першу дружину Єлизавету. Народивши йому трьох дітей, Ліза пішла дуже рано з життя через тиф. Микола Васильович дав обітницю більше не одружуватися. Майбутня дружина Софія — розумниця і чудова піаністка, випускниця Московської консерваторії і вихованка її засновника та директора — самого Миколи Рубінштейна. Спочатку вона працювала гувернанткою і доглядала за дітьми. Саме Софія була власницею «Відради». А її родині маєток дістався у спадок від роду Кочубеїв. З плином часу вони одружилися і народили ще чотирьох дітей.

Проте його життя вкорочували серйозні проблеми з дітьми. У маленькому віці помер Борис, від туберкульозу нирок помер 16-річний Костя. Старша донька Софія була інвалідом від народження, її тіло було знайдено на дні річки Ворскли. Володимир, студент Петербурзького університету, покінчив життя самогубством. Микола не повернувся з війни. Олександр — пропав безвісти у добу УНР.

Після пережитих трагедій Микола Васильович до кінця життя оселяється у «Відраді», де продовжує невтомно працювати. Двері його садиби були завжди відчинені для потребуючих, тут він приймав своїх пацієнтів. Територія навколо дому була оточена великим садом, де лікар власноруч вирощував екзотичні плодови дерева, виноград, розводив косуль, рідкісні породи коней, свиней, займався бджільництвом. Микола Васильович активно займався і громадською діяльністю, обирався губернським гласним, почесним членом Полтавського товариства лікарів. Скліфосовський був справжнім поціновувачем мистецтва, дуже любив музику, особливо захоплювався творами Бетховена, Моцарта, Римського-Корсакова, Мусоргського. У будинку завдяки дружині часто звучало фортепіано. Найстарша донька Ольга стала відомою піаністкою. У його будинку частим гостем бував П. Чайковський. За сприяння Скліфосовського була відкрита гончарна школа у Миргороді, де були відтворені старовинні традиції виготовлення кераміки.

У пам'ять про свого сина Володю Микола Скліфосовський побудував у селі Яківці школу на півсотні дітей. Усередині будівлі була кімната, в якій жив учитель. Лікар подарував школі земельну ділянку для навчання дітей садівництву.

30 листопада (13 грудня) 1904 р. вночі внаслідок перенесеного другого інсульту у родинному маєтку Микола Васильович помирає. Похований поруч біля могили сина Володі неподалік від місцевості, де відбулася Полтавська битва.

Проте трагічна історія родини Скліфосовских на цьому не закінчується. Зі встановленням влади більшовиків почалися переслідування. У маєтку залишилася донька Тамара (Терська — по чоловікові, який був членом полтавського окружного суду) з Софією Олександрівною та своїми дітьми — Олею та Надією.

Як згадує у своєму щоденнику тогочасний міський лікар Полтави Олександр Несвіцький (1855–1942), ймовірно 4 жовтня 1919 р. кінний загін на чолі з

Бібіковим, увірвавшись в дім, побачили портрет генерала Скліфосовського у мундирі на стіні, почали погрожувати родині вбивством (Несвіцький, А. 1995, с. 129). Незважаючи на те, що В. Ленін видав спеціальне розпорядження про те, щоб не піддавати репресіям родину професора, вони порізали шаблями, а потім забили лопатами стареньку вдову, яка перебувала в інвалідному візку. Потім поглумилися над Тамарою, повісили її на дереві в саду. Бандити навіть заборонили поховати тіла в могилу і вони кілька діб лежали під знаменитим «дубом Скліфосовського». Маєток нахабно пограбували.

З радянського пекла вдалося врятуватися єдиній доньці Ользі, одруженій з лікарем Михайлом Яковлевим (1855–1930). Ольга Миколаївна була професійним музикантом та чудовим педагогом. Ще в 1910 р. заснувала унікальну чоловічу гімназію-колегіум у Голіцино під Москвою. У цьому закладі навчалося близько ста дітей. Тут були створені всі умови для всебічного розвитку дітей — класи для малювання, лабораторія і оранжерея, спеціальні зали для занять спортом. Для вивчення іноземних мов були запрошені двоє німців та двоє англійців. Ольга Миколаївна стала управителькою гімназії, а її дві доньки Ліза і Анна тут викладали. Гімназія проіснувала до 1918 р., коли радянська влада її перетворила на колонію. За кілька днів до трагедії в Яківцях Ольга втекла з маєтку до Києва.

Проте місце захоронення упродовж тривалого часу було закинутим, а мармурові плити з могили батька і сина були викрадені. Після Другої світової війни тут були встановлені чавунні плити. Надгробок з чорного лабрадорита із знаменитим висловом Ніколаса ван Тюльпа «Світячи іншим, згораю сам» був встановлений у 1970-х рр. До початку війни були знищені сад і парк в Яківцях. Садибу пограбували і перетворили у радянський гуртожиток. Кімнати переділили перегородками, щоб поселити більше десятка родин.

Отже, теоретичні напрацювання, нововведення у хірургічній практиці, управлінський хист та інтелігентність дозволили Миколі Скліфосовському заснувати потужні медичні центри та цілі наукові школи, наповнити життям колись занедбані установи. Неординарність мислення та титанічна праця дозволили вченому досягти найвищих вершин. Потрібно зауважити, що через те, що

українські землі перебували у складі Російської імперії, талановитий та амбітний вчений шукав можливості реалізації власних ідей і задумів, тому працював у найбільших медичних центрах країни — Києві, Москві, Одесі та Петербурзі. Проте це не дає підстав вважати М. Склифосовського російським вченим, оскільки народження, навчання, значний період професійного зростання і діяльності пов'язаний з Україною.

Андреев, А. А. & Остроушко А. П. 2016. Склифосовский Николай Васильевич. *Вестник экспериментальной и клинической хирургии*. Т. 9. № 1. С. 90. DOI: <https://doi.org/10.18499/2070-478X-2016-9-1-91>

Беляков, Н. А. & Михайлович, В. А. & Хмельницкий, О. К. 1999. *Императорский клинический институт Великой княгини Елены Павловны: российская школа усовершенствования врачей (1885–1917 годы)*. Санкт-Петербург: СПбМАПО.

Венгловский, С. 2017. Николай Васильевич Склифосовский. *Венгловский С. Занимательная медицина. Развитие российского врачевания*. Санкт-Петербург: Алетейя. С. 97–103.

Волкова, А. 2003. Слава выдающегося хирурга Николая Склифосовского не уберегла его сына от самоубийства, а жену и дочь от большевистского расстрела. *Факты*, 5 апр. С. 14.

Гиленко, И. А. & Демянюк, Д. Г. 1997. Памяти выдающегося русского хирурга Н. В. Склифосовского. *Хирургия*. № 8. С. 76–78.

Эйхвальд, Э. Э. 1885. *Очерк возникновения и задачи клинического института Великой княгини Елены Павловны*. Санкт-Петербург.

Иловайский, Д. И. 1888. Письма о русско-турецкой войне. *Иловайский Д. И. Мелкие сочинения, статьи и письма 1857–1887 гг.* Москва.

Иловайский, Д. И. 1883. Поездка под Плевну. *Русская Старина*. № 2. С. 351–374.

История Императорской военно-медицинской (бывшей медико-хирургической) академии за 100 лет. 1798–1898. 1898. Санкт-Петербург: Тип. Мин-ва внутр. дел.

Килина, Е. Б. & Галяткина, Т. Ю. 2016. Авторитет Н. В. Склифосовского среди иностранных врачей. *Вестник Совета молодых учёных и специалистов Челябинской области*. № 2(13). Т. 2. С. 61–63.

Кованов, В. В. 1952. *Н. Склифосовский: 1836–1904*. Москва: ГИМЛ.

Кочуков, С. А. 2008. К вопросу о взглядах русского общества на войну с Турцией 1877–1878 годов. *Известия Саратовского университета*. Т. 8. Серия: История. Международные отношения. Вып. 1. С. 19–24.

Крачун, Г. П. 2013. Профессор Н. В. Склифосовский (1836–1904): истоки достижений на жизненном пути — в развитии высшего медицинского образования в России. *Современные проблемы науки и образования*. № 1. С. 45–49.

Малис, Ю. Г. 2014. *Рудольф Вирхов. Его жизнь, научная и общественная деятельность*. Москва: Директ-Медиа. Rudolf Virkhov.

Мироненко, З. 2010. Неугасимый свет таланта: Н. В. Склифосовский. *Харківська хірургічна школа*. № 4. С. 147–148.

Несвицкий, А. А. 1995. *Полтава в дни революции и в период смуты 1917–1922 гг.: Дневник*. Полтава: Государственный архив Полтавской области.

Нуштаев, И. А. 2004. Из истории военно-полевой хирургии: Ю. К. Шимановский, Н. В. Склифосовский, А. В. Вишневский. *Ортопедия, травматология и протезирование*. № 4. С. 110–115.

Орлик, О. В. 1978. Представители прогрессивной интеллигенции России — участники русско-турецкой войны 1877–1878 годов. *Вопросы истории*. № 4. С. 79–95.

- Пирогов, Н. И. 2008. *Вопросы жизни. Дневник старого врача*. Иваново.
- Раевский, А. К. & Ляшенко, Н. И. 1986. Николай Васильевич Склифосовский: (к 150-летию со дня рождения). *Военно-медицинский журнал*. № 4. С. 69–72.
- Танцурова, К. С. & Попова, М. Ю. 2016. Хирургическая школа Николая Васильевича Склифосовского. *Вестник Совета молодых учёных и специалистов Челябинской области*. № 2(13). Т. 2. С. 121–123.
- Рихтік, А. 2015. Усе життя — служіння справі: до 180-річчя від дня народження Миколи Васильовича Скліфосовського. *Дати і події, 2016, перше півріччя: календар знаменних дат*. № 1 (7). Київ. С. 84–88.
- Склифосовский, Н. В. 1953. *Избранные труды*. Москва: Медгиз.
- Цвелев, Ю.В. & Попов, А.С. 2009. Сэр Джеймс Янг Симпсон (Simpson, 1811–1870). *Журнал акушерства и женских болезней*. № 4. Т. LVIII. С. 93–99.
- Шкроб, О. С. 1986. Роль Н. В. Склифосовского в развитии медицинского образования в России. *Хирургия*. № 11. С. 44–148.
- Шойфет, М. С. 2008. Склифосовский (1836–1904). *100 великих врачей*. Москва: Вече. С. 250–256.
- Юдин, С. С. 1944. *Образы прошлого и силуэты некоторых военно-полевых хирургов*. Москва: Медгиз.
1901. Wykaz Doktorow honorowych. Doktorat medycyny. *Almanach Jubileuszowy Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Krakow. S. 77.
- Doktorzy honoris causa [Online]. Available at: <https://www.uj.edu.pl/universytet-z-collegium-medicum/nagrody-i-wyroznienia/dhc>
- Kierzek, A. 2011. Rynolaryngologia w naukowej działalności Władysława Matlakowskiego (1851–1895). *Otolaryngologia*. № 10 (1). S. 15–21.
- Nirca, E. 2006. Nicolae Scifos: (chirurg rus, ulterior Scifosofski, originar din Basarabia (1836–1904). *Moldova*. № 12. P. 20–22.
- Andreev, A. A. & Ostroushko A. P. 2016. Sklifosovskiy Nikolay Vasilevich (k 180-letiyu so dnya rozhdeniya) [Sklifosovsky Nikolay Vasilievich]. *Vestnik eksperimentalnoy i klinicheskoy khirurgii*. T. 9. № 1. S. 90. DOI: <https://doi.org/10.18499/2070-478X-2016-9-1-91> [in Russian].
- Belyakov, N. A. & Mikhaylovich, V. A. & Khmel'nitskiy O. K. 1999. Imperatorskiy klinicheskiy institut Velikoy knyagini Yeleny Pavlovny: rossiyskaya shkola usovershenstvovaniya vrachev (1885–1917 gody) [Imperial Clinical Institute of Grand Duchess Elena Pavlovna: Russian School of Advanced Medical Studies (1885–1917)]. Sankt-Peterburg: SPbMAPO [in Russian].
- Venglovskiy, S., 2017. Nikolay Vasilevich Sklifosovskiy [Nikolay Vasilievich Sklifosovsky]. *Venglovskiy S. Zanimatel'naya meditsina. Razvitie rossiyskogo vrachevaniya*. Sankt-Peterburg: Aleteya. S. 97–103 [in Russian].
- Volkova, A. 2003. Slava vydayushchegosya khirurga Nikolaya Sklifosovskogo ne uberegla ego syna ot samoubiystva, a zhenu i doch ot bolshevistskogo rasstrela [The fame of the outstanding surgeon Nikolay Sklifosovsky did not save his son from suicide, and his wife and daughter from the Bolshevik execution]. *Fakty*. 5 apr. S. 14 [in Russian].
- Gilenko, I. A. & Demyanyuk, D. G. 1997. Pamyati vydayushchegosya russkogo khirurga N. V. Sklifosovskogo [In memory of the outstanding Russian surgeon N.V. Sklifosovsky]. *Khirurgiya*. № 8. S. 76–78 [in Russian].
- Eykhvald, E. E. 1885. *Ocherk vozniknoveniya i zadachi klinicheskogo instituta Velikoy knyagini Yeleny Pavlovny* [Sketch of the emergence and tasks of Clinical Institute of the Grand Duchess Elena Pavlovna]. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Ilovayskiy, D. I. 1888. Pisma o russko-turetskoy voyne [Letters about the Russian-Turkish war]. *Ilovayskiy D. I. Melkie sochineniya, stati i pisma 1857–1887 gg*. Moskva [in Russian].
- Ilovayskiy, D. I. 1883. Poezdka pod Plevnu [Trip to Plevna]. *Russkaya Starina*. № 2. S. 351–374 [in Russian].

Istoriya Imperatorskoy voenno-meditsinskoy (byvshey mediko-khirurgicheskoy) akademii za 100 let. 1798-1898 [The history of the Imperial Military Medical (formerly Medical Surgical) Academy for 100 years. 1798-1898]. 1898. Sankt-Petersburg: Tip. Min-va vnutr. del [in Russian].

Kilina, Ye. B. & Galyatkina, T. Yu. 2016. Avtoritet N. V. Sklifosovskogo sredi inostrannykh vrachey [The authority of N.V. Sklifosovsky among foreign doctors]. *Vestnik Soveta molodykh uchenykh i spetsialistov Chelyabinskoy oblasti*. № 2(13). T. 2. S. 61-63 [in Russian].

Kovanov, V. V. 1952. *N. Sklifosovskiy: 1836-1904* [N. Sklifosovsky: 1836-1904]. Moskva: GIML [in Russian].

Kochukov, S. A. 2008. K voprosu o vzglyadakh russkogo obshchestva na voynu s Turtsiyei 1877–1878 godov [To the question of the views of Russian society on the war with Turkey in 1877–1878]. *Izvestiya Saratovskogo universiteta*. T. 8. Seriya: Istoriya. Mezhdunarodnye otnosheniya. Vyp. 1. S. 19–24 [in Russian].

Krachun, G. P. 2013. Professor N. V. Sklifosovskiy (1836-1904): istoki dostizheniy na zhiznennom puti — v meditsine, v razvitii vysshego meditsinskogo obrazovaniya v Rossii [Professor N. V. Sklifosovsky (1836-1904): the origins of achievements on the life's path — in medicine, in the development of higher medical education in Russia]. *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya*. № 1. S. 45–49 [in Russian].

Malis, Yu. G. 2014. *Rudolf Virkhov. Yego zhizn, nauchnaya i obshchestvennaya deyatel'nost* [His life, scientific and social activities]. Moskva: Direkt-Media [in Russian].

Mironenko, Z. 2010. Neugasimyy svet talanta: N. V. Sklifosovskiy [The inextinguishable light of talent: N. V. Sklifosovsky]. *Kharkivska khirurgichna shkola*. № 4. S. 147–148 [in Ukrainian].

Nesvitskiy, A. A. 1995. *Poltava v dni revolyutsii i v period smuty 1917-1922 gg.: Dnevnik* [Poltava in the days of the revolution and during the period of troubles 1917–1922: Diary]. Poltava: Gosudarstvennyy arkhiv Poltavskoy oblasti. Poltavskoe kraevoe obiedinenie Vseukrainskogo obshchestva «Prosvita» im. T. Shevchenko [in Russian].

Nushtaev, I. A. 2004. Iz istorii voenno-polevoy khirurgii: Yu. K. Shimanovskiy, N. V. Sklifosovskiy, A. V. Vishnevskiy [From the history of military field surgery: Yu. K. Shymanovsky, N. V. Sklifosovsky, A. V. Vishnevsky]. *Ortopediya, travmatologiya i protezirovanie*. № 4. S. 110–115 [in Russian].

Orlik, O. V. 1978. Predstaviteli progressivnoy intelligentsii Rossii — uchastniki russko-turetskoy voyny 1877-1878 godov [Representatives of the progressive intelligentsia of Russia as participants in the Russian-Turkish war of 1877–1878]. *Voprosy istorii*. № 4. S. 79-95 [in Russian].

Pirogov, N. I. 2008. *Voprosy zhizni. Dnevnik starogo vracha* [Life questions. Diary of an old doctor]. Ivanovo [in Russian].

Raevskiy, A. K. & Lyashenko, N. I. 1986. Nikolay Vasilevich Sklifosovskiy: (k 150-letiyu so dnya rozhdeniya) [Nikolay Vasilievich Sklifosovsky: (to the 150th anniversary of his birth)]. *Voenno-meditsinskiy zhurnal*. № 4. S. 69–72 [in Russian].

Tantsurova, K. S. & Popova M. Yu. 2016. Khirurgicheskaya shkola Nikolaya Vasilevicha Sklifosovskogo [Surgical school of Nikolay Vasilievich Sklifosovsky]. *Vestnik Soveta molodykh uchenykh i spetsialistov Chelyabinskoy oblasti*. № 2(13). T. 2. S. 121–123 [in Russian].

Rykhtik, A. 2015. Vse zhyttia — sluzhinnya spravi: do 180-richchya vid dnya narodzhennya Mykoly Vasylyovycha Sklifosovskogo [All life is a service to the cause: to the 180th anniversary of the birth of Mykola Vasyliovych Sklifosovsky]. *Daty i podiyi, 2016, pershe pivrichchya: kalendar znamennykh dat*. № 1 (7). Kyiv. S. 84-88 [in Ukrainian].

Sklifosovskiy, N. V. 1953. *Izbrannye trudy* [Selected works]. Moskva: Medgiz [in Russian].

Tsvelev, Yu. V. & Popov, A. S. 2009. Ser Dzheymys Yang Simpson (Simpson, 1811–1870) [Sir James Young Simpson (Simpson, 1811-1870)]. *Zhurnal akusherstva i zhenskikh bolezney*. № 4. T. LVIII. S. 93-99 [in Russian].

Shkrob, O. S. 1986. Rol N. V. Sklifosovskogo v razvitii meditsinskogo obrazovaniya v Rossii [The role of N. V. Sklifosovsky in the development of medical education in Russia]. *Khirurgiya*. № 11. S. 44–148 [in Russian].

Shoyfet, M. S. 2008. Sklifosovskiy (1836-1904) [Sklifosovsky (1836-1904)]. *100 velikikh vrachey*. Moskva: Veche. S. 250-256 [in Russian].

Yudin, S. S. 1944. *Obrazy proshlogo i siluety nekotorykh voenno-polevykh khirurgov* [Images of the past and silhouettes of some military field surgeons]. Moskva: Medgiz [in Russian].

1901. Wykaz Doktorov honorowych. Doktorat medycyny [List of doctors honoris causa. Doctorate of medicine]. *Almanach Jubileuszowy Uniwersytety Jagiellońskiego*. Kraków. S. 77 [in Polish].

Doktorzy honoris causa [Honorary doctors]. [Online]. Available at: <https://www.uj.edu.pl/universytet-z-collegium-medicum/nagrody-i-wyroznienia/dhc> [in Polish].

Kierzek, A. 2011. Rynolaryngologia w naukowej działalności Władysława Matlakowskiego (1851-1895) [Rhinolaryngology in the scientific activity of Vladislav Matlakovsky (1851–1895)]. *Otorynolaryngologia*. № 10(1). S. 15–21 [in Polish].

Nirca, E. 2006. Nicolae Sclifos: (chirurg rus, ulterior Sclifosofski, originar din Basarabia (1836–1904) [Nicolae Sclifos: (Russian surgeon, later Sclifosofski, originally from Bessarabia (1836–1904)]. *Moldova*. № 12. P. 20–22 [in Romanian].